

ХАРАКТЕРИСТИКА ДОБРОБУТУ НАСЕЛЕННЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

© 2015 КЛІМЕНКО О. М., СТЕПАНЕНКО В. О., СТЕПАНЕНКО Н. О.

УДК 330.12

Кліменко О. М., Степаненко В. О., Степаненко Н. О. Характеристика добробуту населення на сучасному етапі розвитку суспільства

У статті опрацьовано існуючі методології досліджень такої економічної категорії, як «добробут населення», зроблено висновки стосовно визначення принципів класифікації основних потреб суспільства, проаналізовано фактори впливу на якість життя в Україні, надано оцінку факторам, що сприяють підвищенню добробуту, запропоновано шляхи подолання нерівності доходів населення. Подано стислий виклад основних положень теорії економіки добробуту в логічному поєднанні із системним аналізом. Диференційовано та розкрито проблеми та напрямки підвищення добробуту населення в Україні, визначено шляхи покращення рівня, якості та умов життя в державі.

Ключові слова: добробут, економічні потреби, доходи населення, диференціація доходів, рівень та якість життя населення, прожитковий мінімум, зайнятість, безробіття, заробітна плата, соціальна політика, соціальний захист, соціальне страхування, державне регулювання.

Бібл.: 8.

Кліменко Олена Миколаївна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри політичної економії, Харківський національний економічний університет ім. С. Кузнеця (пр. Леніна, 9а, Харків, 61166, Україна)

E-mail: elennika@rambler.ru

Степаненко Вікторія Олексіївна – кандидат економічних наук, доцент, кафедра політичної економії, Харківський національний економічний університет ім. С. Кузнеця (пр. Леніна, 9а, Харків, 61166, Україна)

E-mail: viktoriia.stepanenko@gmail.com

Степаненко Наталія Олексіївна – кандидат економічних наук, доцент, кафедра політичної економії, Харківський національний економічний університет ім. С. Кузнеця (пр. Леніна, 9а, Харків, 61166, Україна)

E-mail: snatik751@rambler.ru

УДК 330.12

Кліменко Е. Н., Степаненко В. А., Степаненко Н. А. Характеристика благосостояния населения на современном этапе развития общества

В статье проанализированы существующие методологии исследования такой экономической категории, как «благосостояние населения», сделаны выводы относительно определения принципов классификации основных потребностей общества, проанализированы факторы, влияющие на качество жизни в Украине, дана оценка факторам, способствующим повышению благосостояния, предложены пути преодоления неравенства доходов населения. Подано краткое изложение основных положений теории экономики благосостояния в логическом сочетании с системным анализом. Дифференцированы и раскрыты проблемы и направления повышения благосостояния населения в Украине, определены пути улучшения уровня, качества и условий жизни в государстве.

Ключевые слова: благосостояние, экономические потребности, доходы населения, дифференциация доходов, уровень и качество жизни населения, прожиточный минимум, занятость, безработица, заработная плата, социальная политика, социальная защита, социальное страхование, государственное регулирование.

Библ.: 8.

Клименко Елена Николаевна – кандидат экономических наук, доцент, доцент кафедры политической экономики, Харьковский национальный экономический университет им. С. Кузнеця (пр. Ленина, 9а, Харьков, 61166, Украина)

E-mail: elennika@rambler.ru

Степаненко Виктория Алексеевна – кандидат экономических наук, доцент, кафедра политической экономики, Харьковский национальный экономический университет им. С. Кузнеця (пр. Ленина, 9а, Харьков, 61166, Украина)

E-mail: viktoriia.stepanenko@gmail.com

Степаненко Наталья Алексеевна – кандидат экономических наук, доцент, кафедра политической экономики, Харьковский национальный экономический университет им. С. Кузнеця (пр. Ленина, 9а, Харьков, 61166, Украина)

E-mail: snatik751@rambler.ru

UDC 330.12

Klimenko O. M., Stepanenko V. O., Stepanenko N. O. Characteristics of Population Welfare at the Present Stage of the Society Development

The article analyzes the existing methodologies for research of such economic category as «population welfare», draws conclusions on definition of the principles of classification of the basic needs of society, analyzes the factors influencing the quality of life in Ukraine, assesses the factors contributing to welfare gain, suggests ways for overcoming the inequalities of incomes of the population. A brief summary of the main provisions of the theory of economic welfare in logical conjunction with systemic analysis is presented. Problems and directions of the population welfare gain in Ukraine have been differentiated and disclosed, ways to improve the level, quality and conditions of life in the State have been identified.

Key words: welfare, economic needs, income of population, income differentials, level and quality of life, cost of living, employment, unemployment, wages, social policy, social protection, social insurance, State regulation.

Bibl.: 8.

Klimenko Olena M. – Candidate of Sciences (Economics), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Political Economy, Kharkiv National Economic University named after S. Kuznets (pr. Lenina, 9a, Kharkiv, 61166, Ukraine)

E-mail: elennika@rambler.ru

Stepanenko Viktoriia O. – Candidate of Sciences (Economics), Associate Professor, Department of Political Economy, Kharkiv National Economic University named after S. Kuznets (pr. Lenina, 9a, Kharkiv, 61166, Ukraine)

E-mail: viktoriia.stepanenko@gmail.com

Stepanenko Nataliia O. – Candidate of Sciences (Economics), Associate Professor, Department of Political Economy, Kharkiv National Economic University named after S. Kuznets (pr. Lenina, 9a, Kharkiv, 61166, Ukraine)

E-mail: snatik751@rambler.ru

У сучасних умовах розвитку суспільства населення будь-якої країни в цілому, а також окремі індивідууми прагнуть зміцнення рівня життя та вдосконалення деяких його складових. Щодо сучасного розвитку України, яка прагне інтегруватися до світового та європейського простору, високого ступеня актуальності набувають проблеми досягнення європейського рівня якості життя кожної окремої людини. Тому важливого значення в нашій державі набуває сприяння зростанню добробуту населення, а саме – задоволення потреб, які знаходяться в процесі постійного кількісного зростання та якісного змінювання. Аналізуючи цей процес, необхідно розуміти особливо важливу роль, яку відіграє тісний взаємозв'язок між потребами окремого індивідуума та суспільства в цілому.

Взагалі мета політики добробуту полягає в поліпшенні якості життя населення як головного показника вимірювання добробуту. Тому основою суспільного добробуту є соціальна захищеність громадян, а саме – проведення досконалої соціальної політики.

Отже, добробут населення – як категорія – характеризує забезпеченість населення держави, соціальної групи, сім'ї, окремої особистості необхідними для життя благами (матеріальними, соціальними, духовними та іншими), значно впливає на гармонійний розвиток суспільства та економіки країни в цілому.

Проблеми добробуту, багатства та їх підвищення є досить актуальними з причини того, що кожний індивід, як і людство в цілому, прагне жити в достатку і повною мірою задовольняти існуючі потреби.

Мета даної статті – розкриття проблем і напрямків підвищення добробуту населення в Україні, визначення шляхів покращення рівня, якості та умов життя в державі.

Проблема підвищення добробуту населення як фактор, що визначає рівень платоспроможного попиту і структуру суспільного виробництва, завжди була дуже важливою, але набула особливої актуальності саме на даному етапі розвитку суспільства та економіки. Забезпечення зростання суспільного добробуту головним чином полягає в задоволенні потреб населення, які поступово кількісно зростають та якісно змінюються.

Процес задоволення потреб суспільства матеріальними і духовними благами є кінцевою метою функціонування будь-якої економічної системи. Саме на це спрямований процес виробництва, який, у свою чергу, пов'язаний зі споживанням створених продуктів і послуг, витрачанням наявних у розпорядженні суспільства ресурсів для ефективного їх використання. Головними чинниками, що впливають на структуру, характер та рівень потреб, можна вважати такі:

- ✦ характер виробничих відносин в суспільстві;
- ✦ рівень розвитку продуктивних сил;
- ✦ природно-кліматичні умови;
- ✦ національні і культурні особливості країни;
- ✦ історичні традиції та звичаї окремих народів;
- ✦ особливості менталітету нації та ін.

Тобто, незалежно від виду та класифікації, будь-яка потреба – це існуюче обтяжливе бажання, яке повинне бути усуненим. Потреби безмежні у своїй різнома-

нітності та мають власний життєвий цикл, вони змінюються під впливом рівня суспільного розвитку.

Як окрема людина, так і суспільство постійно прагне задоволення потреб. Необхідність постійно задовольняти потреби – властивість і людського суспільства, і кожної окремої людини.

Одним із найвідоміших представників теорії суспільного добробуту є Абрахам Маслоу, американський вчений, автор загальновідомої «піраміди потреб», де він надає саме їх ієрархію. Відповідно до цього підходу кожний індивід, прагнучи найвищого ступеня свого розвитку, діє згідно зі своїми можливостями та потребами. Сутність ідеї А. Маслоу полягає в тому, що найвищі потреби неможливо виявити та реалізувати, якщо найнижчі потреби не були попередньо задоволені індивідом.

Також досить відомими є й інші моделі. Так, наприклад, можна згадати двофакторну модель потреб Фредеріка Герцберга – психологічну теорію мотивації, створену ним наприкінці 1950-х років, у якій усі потреби зумовлюються факторами мотивації та підтримки; або трирівневу модель потреб «існування – взаємовідносини – зростання» Клейтона Пола Аддерфера, оскільки перелік та класифікація усіх потреб людини – річ надзвичайно складна, тому що завжди первинні потреби трансформуються у безліч похідних. Саме з цієї причини швейцарський психолог Курт Левін назвав їх квазі-потребами. Це свідчить про те, що досягнення добробуту в будь-якому разі виявляється через реалізацію людських потреб.

На сучасному етапі розвитку суспільства добробут населення слід розглядати в контексті з можливістю більш повного задоволення індивіду товарами та послугами, що цікавлять її. Зростання добробуту індивіду можливе тільки в умовах підвищення ефективності функціонування всього суспільного виробництва, включаючи всі галузі національного господарства.

Слід відзначити, що між ступенем задоволення потреб індивідів і рівнем їх добробуту існує тісний взаємозв'язок. Чим повніше задовольняються потреби індивідів, тим значно помітніше підвищується добробут. Хоча добробут, у свою чергу, перебуває у прямій залежності від рівня розвитку продуктивних сил і характеру економічних відносин. Чим вище рівень розвитку продуктивних сил, тим більше продукту виробляється в суспільстві, а це, у свою чергу, підвищує і добробут населення [5, с. 68 – 70].

Існує багато факторів і умов, що сприяють підвищенню добробуту. Доцільно розглянути основні з них.

По-перше, необхідно розглянути основний вплив **економічного зростання**, яке є важливим аспектом розвитку кожної країни, будучи головним чинником покращення умов і якості життя населення. Отже, необхідність економічного розвитку очевидна для всіх країн. Для України така необхідність нині стає найбільш гострою, тому що в сьогоденних умовах є надзвичайно потрібним не тільки кількісне збільшення ВВП, але й наближення ВВП на душу населення до європейського рівня.

Аналізуючи динаміку економічного спаду в Україні в останні роки, стає цілком очевидним, що наша економі-

ка не тільки не робить значного поступу, але й, навпаки, послаблюється [8, с. 25 – 27]. Цей факт сприяє виникненню нових і загостренню низки існуючих соціально-економічних проблем сучасного українського суспільства. А саме тих, що пов'язані з перерозподілом національного продукту, наприклад, сфери пенсійного забезпечення та соціальних виплат. Тобто, шляхом перерозподілення відносно невеликого за обсягом ВВП неможливо досягти великих за обсягом пенсій чи соціальних виплат для значної категорії громадян. Спроби досягти цього за рахунок інших може призвести до негативних економічних наслідків та соціальної напруги в суспільстві.

Економічне зростання утворює необхідний для покращання якості життя фундамент; воно є обов'язковою передумовою прогресу. Але само собою економічне зростання не забезпечує соціальної справедливості в суспільстві. Зв'язок між зростанням і людським розвитком не є автоматичним – його потрібно формувати за допомогою соціальної політики. Робити це треба шляхом формування системи пільг для бідних верств населення і одночасно інвестування коштів в охорону здоров'я та освіти, збільшуючи тим самим кількість робочих місць, запобігаючи виснаженню природних ресурсів, забезпечуючи справедливий розподіл доходів, а також усіх результатів економічного зростання.

Безперечно, це не означає нехтування економічним зростанням і його значущістю. Вочевидь Україна потребує підвищення доходів як населення, так і бюджетів усіх рівнів. Однак навіть достатньо швидке зростання не гарантує адекватного підвищення добробуту та якості життя населення. Так, наприклад, стрімкі темпи економічного зростання на початку 2000-х років не супроводжувались адекватним зростанням попиту на робочу силу, покращанням соціальної інфраструктури, доступності якісної медичної допомоги, зниження бідності, нерівності та зростання тривалості життя при народженні також не відбулося.

У короткостроковій перспективі економічне зростання не приводить до миттєвого вирішення проблем, воно здатне допомогти лише в довгостроковій перспективі, не спричиняючи при цьому інших негативних наслідків. Саме тому варто використовувати можливості, що виникають на початку третього тисячоліття, тоді, коли завдяки досягненням економічної думки і сучасним глобальним умовам перед нашою країною відкриваються хороші перспективи економічного зростання.

Підвищенню добробуту населення також сприяє **політика державного регулювання**, спрямована на підвищення якості життя в суспільстві. У данному випадку використовуються методи державного регулювання щодо забезпечення ефективного формування доходів місцевих бюджетів в Україні.

Вартість робочої сили є своєрідною основою усієї системи доходів від суспільної праці. Політика доходів, що здійснюється суспільством, є важливою складовою загальної соціально-економічної політики, оскільки показники доходів населення є одночасно характеристиками рівня життя й економічними характеристиками.

Отже, **рівень доходів населення** є інструментом для визначення загального рівня добробуту суспільства. Ринкова економіка орієнтує населення на підвищення свого добробуту та покращення умов життєдіяльності, перш за все, за рахунок трудової активності, ініціативи та підприємництва. Також, поряд з підтриманням соціально незахищених груп населення, потребує державних гарантій забезпечення споживання для всіх громадян [6, с. 434].

Доходи населення можна визначити як суму грошових коштів і матеріальних благ, які домашні господарства одержали за певний період часу в натуральному вигляді для підтримання фізичного, морального, економічного та інтелектуального стану людини. Тобто, те, що доходи населення уявляють собою сукупність витрат у грошовому та натуральному виразі для підтримання людини, відбивається на спроможності людей впливати на розмір попиту на ринках різноманітних товарів та послуг.

З метою характеристики добробуту населення використовують сукупні доходи. Сукупний дохід охоплює всі види грошових доходів, вартість натуральних надходжень, отриманих від особистого підсобного господарства і використаних на особисте споживання. У сукупний дохід також входить вартість безкоштовних послуг, що отримуються за рахунок коштів державного і місцевих бюджетів і фондів підприємств [3, с. 15]. Саме сукупний дохід впливає на платоспроможний попит людини.

Платоспроможний попит – потреба населення у товарах і послугах, запропонована на ринку у визначений момент часу. У кількісному відношенні попит можна відобразити сумою грошових коштів, які можуть бути витрачені населенням на купівлю товарів і сплату послуг. Тобто, попит можна розглядати як потребу в матеріальних благах і послугах, обмежену платіжними можливостями. У свою чергу, чинники, що впливають на формування платоспроможного попиту, класифікуються за трьома основними групами: економічними, соціальними, демографічними.

Оснoвним чинником є саме грошові доходи населення. Їх розмір залежить від ступеня розвитку суспільного виробництва і наступних показників: динаміки ВВП, обсягу промислової продукції та продуктивності праці. На рівень та структуру платоспроможності впливають і такі фактори, як розмір податків, рівень заощаджень населення, індекси споживчих цін [2, с. 96].

Слід зазначити, що ринкова економіка не гарантує кожному члену суспільства певний рівень доходів, вони визначаються вкладом певного фактора у виробництво. Усі учасники ринкової економіки не однакові за своїми потенціальними можливостями. Фактори, що їх відрізняють: здібності, рівень освіти і кваліфікації; володіння власністю, фінансовими можливостями; особливості умов виробництва; ступень ризикованості. Така нерівномірність породжує економічні стимули з одного боку, та примножує нерівномірність у майбутньому з іншого.

Таким чином, нерівномірний розподіл доходів в державі сприяє соціальній нерівності в суспільстві, тобто диференціації доходів населення. **Диференціація доходів** – різниця між рівнями грошових доходів різ-

них груп населення. Існує багато причин диференціації доходів населення. Так, одна з головних – недосконала економічна система країни, що заснована на різних типах власності, сприяє відчуженню більшості населення від отримання доходів.

З метою скорочення ступеню нерівності та бідності в кожній країні застосовується політика державного регулювання доходів. **Державне регулювання доходів** – це система заходів і норм законодавчого, виконавчого і контролюючого характеру, що здійснюється державою і громадськими організаціями з метою стабілізації доходів населення, сприяння їхньому зростанню в умовах змінювання соціально-економічного стану розвитку суспільства. Політика у сфері регулювання доходів спрямована на створення умов, які сприяють нормальному відтворенню і розвитку робочої сили.

Державне регулювання доходів населення є важливим напрямом соціально-економічної політики країни. Спектр його дій повинен охоплювати населення різних верств, а також сприяти зростанню його реальних доходів. У процесі використання різних методів з метою регулювання доходів населення державою повинна контролюватись відповідність цих методів тій чи іншій економічній ситуації всередині країни.

Для боротьби з диференціацією доходів населення в Україні необхідно вдосконалювати механізм регулювання її ступеня. Основними шляхами подолання нерівності доходів населення можна вважати:

- ✦ встановлення мінімальної заробітної плати на рівні, не нижчому за реальний прожитковий мінімум;
- ✦ запобігання виникненню заборгованості з виплат заробітної плати;
- ✦ обмеження корумпованості та тінізації економіки;
- ✦ складання сприятливих умов для розширення малого бізнесу з метою підвищення рівня життя населення та формування середнього класу в Україні;
- ✦ послаблення обтяжливого оподаткування та стабілізації податкового законодавства, стримування інфляції, захист конкуренції;
- ✦ підвищення ефективності виробництва, що приведе до зростання рівня оплати праці та підвищення частки заробітної плати у виробленому продукті.

Економічний розвиток будь-якої країни світу (Україна не є виключенням) визначається досягнутим рівнем і якістю життя населення. Саме якість життя населення є одним з основних складових показників добробуту населення. Тому на сучасному етапі актуальності набувають дослідження, що пов'язані з оцінкою характеристик і показників рівня і якості життя населення, аналізом існуючих тенденцій та закономірностей щодо забезпечення його життєдіяльності [4, с. 113 – 115].

Рівень життя характеризує рівень матеріального задоволення, тобто ступінь насиченості людьми матеріальними потребами; його добре характеризує показник ВВП на душу населення. Рівень життя можна

визначити в цілому по країні, по окремих територіях та соціальних групах [7, с. 16 – 20].

Рівень життя – багатоаспектне поняття, що охоплює широке коло соціально-економічних, національних, релігійних та інших відносин, які характеризують умови життєдіяльності людини, сім'ї, різних соціальних верств населення окремих регіонів і країни в цілому.

Рівень життя залежить від багатьох факторів, серед яких потреби населення та фактори, що пов'язані з можливостями вироблення та розподілу благ у суспільстві. Відповідно до конвенції Міжнародної організації праці (МОП) кожна людина має право на такий життєвий рівень (включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд, соціальне обслуговування), що необхідний для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, а також має право на забезпечення у разі безробіття, інвалідності тощо.

Таким чином, категорія «рівень життя» охоплює безліч соціально-економічних, національних, регіональних, географічних, духовних, історичних та інших факторів, які характеризують умови життєдіяльності окремих людей та країни в цілому [1, с. 89]. В основному, у розвинених країнах регулювання рівня життя населення здійснюється на основі **концепції якості життя**, яка спрямована на поліпшення життя населення та оснований на тому, що рівень життя передусім пов'язується з працею, економічними можливостями людини. Концепція якості життя включає зв'язок людини з навколишнім середовищем, політичні можливості суспільства, визначає всі фактори, що характеризують рівень задоволення потреб людини.

ВИСНОВКИ

Отже, головна проблема, яку вирішує теорія суспільного добробуту, складається з вироблення критерію оцінювання бажаності або небажаності того чи іншого стану економіки або її організації. З метою покращення соціальних умов суспільства та максимізації індивідуального добробуту необхідна сталість загальної конкурентної рівноваги. Конкурентна рівновага, у свою чергу, залежить від високого рівня економічної культури виробників та споживачів, їх вміння брати участь у цінній конкуренції та орієнтуватися на максимізацію корисності, отриманої від споживання благ. Корисність, як одна з головних категорій суспільного добробуту, відіграє найважливішу роль як спроможність благ задовольняти потреби людей при придбанні благ споживачами. Отже, саме максимізація корисності є метою споживача, основним мотивом його поведінки.

Підвищення добробуту в Україні є актуальним завданням держави, особливо зараз, коли темпи зростання уповільнюються. Але виконання цього завдання доки не приносить якісних результатів, що зумовлює необхідність подальшої розробки шляхів стимулювання росту добробуту. Отже, рівень добробуту, як одна з найважливіших характеристик умов життєдіяльності населення, потребує вдосконалення в сучасних умовах. Завдання державної політики щодо підвищення добробуту полягає у вдосконаленні принципів розподілу та перерозподілу

доходів у державі, соціальної політики тощо; посиленні контролю за виконанням державних програм сприяння захисту найбільш вразливих верств населення. ■

ЛІТЕРАТУРА

- 1. Гупало О. Г.** Глобалізація та її виклики для соціально-економічного розвитку України / О. Г. Гупало, М. І. Худоба // Економічні науки. Серія «Економічна теорія та економічна історія». Збірник наукових праць. Луцький національний технічний університет. 2008. – Випуск 5 (20). – Ч. 1. – С. 87 – 95.
- 2. Дефорж С. Ю.** Формирование социального рыночного хозяйства: институциональный аспект : монография / С. Ю. Дефорж. – Х. : Издательство ХНАДУ, 2007. – 160 с.
- 3. Степаненко Н. О.** Економіка добробуту : навчальний посібник до самостійного вивчення дисципліни / Н. О. Степаненко, В. О. Степаненко – Х. : Вид. ХНЕУ, 2013. – 160 с.
- 4. Кизим Н. А.** Качество жизни населения и конкурентоспособность Украины стран ЕС : монография / Н. А. Кизим, В. М. Горбатов ; Институт проблем развития общества. – Х. : ИД «ИНЖЭК», 2005. – 162 с.
- 5. Пигу А. С.** Экономическая теория благосостояния / А. С. Пигу. – М. : Прогресс, 1985. – 122 с.
- 6.** Политика доходов и качество жизни населения / Под ред. Н. А. Горелова. – СПб. : Питер, 2003. – 653 с.
- 7. Пономаренко В. С.** Рівень і якість життя населення України : монографія / В. С. Пономаренко, М. О. Кизим, Ф. М. Узуннов. – Харків : ВД «ИНЖЕК», 2003. – 226 с.

8. Шульга Н. А. Дрейф на обочину. Двадцать лет общественных изменений в Украине / Н. А. Шульга. – К. : ООО «Типография Бизнесполиграф», 2011. – 448 с.

REFERENCES

- Deforz, S. Yu. *Formirovanie sotsialnogo rynochnogo khoziaystva: institsionalnyy aspekt* [Formation of the social market economy: the institutional aspect]. Kharkiv: IZD-VO KHNA DU, 2007.
- Hupalo, O. H., and Khudoba, M. I. "Hlobalizatsiia ta ii vyklyky dlia sotsialno-ekonomichnoho rozvytku Ukrainy" [Globalization and its challenges for socio-economic development of Ukraine]. *Ekonomichni nauky. Seriia «Ekonomichna teoriia ta ekonomichna istoriia»*, vol. 1, no. 5 (20) (2008): 87-95.
- Kizim, N. A., and Gorbatov, V. M. *Kachestvo zhizni naseleniia i konkurentosposobnost Ukrainy stran ES* [Quality of life and competitiveness of Ukraine in the EU]. Kharkiv: INZHEK, 2005.
- Pigu, A. S. *Ekonomicheskaia teoriia blagosostoianiia* [Economic theory of well-being]. Moscow: Progress, 1985.
- Politika dokhodov i kachestvo zhizni naseleniia* [The policy of income and quality of life]. St. Petersburg: Piter, 2003.
- Ponomarenko, V. S., Kyzym, M. O., and Uzunov, F. M. *Riven i iakist zhyttia naselennia Ukrainy* [The level and quality of life in Ukraine]. Kharkiv: INZHEK, 2003.
- Stepanenko, N. O., and Stepanenko, V. O. *Ekonomika dobrobutu* [The economy of welfare]. Kharkiv: Vyd-vo KhNEU, 2013.
- Shulga, N. A. *Dreyf na obochinu. Dvadsat let obshchestvennykh izmeneniy v Ukraine* [The drift to the margins. Twenty years of social change in Ukraine]. Kyiv: Typohrafiia Biznespolihraf, 2011.